כסרא

הנאא אבו־עוקסה

הכפר הדרוזי כסרא שוכן בשוליים המזרחיים של הגליל העליון המערבי בחבל תפן, במורד הדרומי־מזרחי של הר סנה (איור 1). תנופת ההתיישבות באזור היתה בתקופה הביזנטית, עם ייסודם של חמישה יישובים: כסרא, חורבת מחוז, חורבת ביר, ח׳ אל־קציר וחורבת בליה. ביישובים נחצבו בורות, מאגרי מים גדולים וגתות, ונבנו טרסות חקלאיות ובתי בד. ברובם נתגלו שרידי כנסיות וקברים שעוטרו בצלבים, עדות לאופיה הנוצרי של האוכלוסייה (שטרן תשנ״ח:103; לדרמן ואביעם תשנ״ח:137).

היישוב כסרא נזכר לראשונה בתעודה צלבנית בשם Keissereth. פרנקל זיהה שמדובר בכסרא על סמך הקרבה ליישוב Mahus, המזוהה עם חורבת מחוז (Frankel 1988:255). ברשימה מנהלית עות׳מאנית מן המאה הט״ז מוזכר היישוב בשם kitia (Rohde 1979). במפת הגליל שהוכנה בשנת 1870 על ידי משלחת מודדים מטעם מטה הצבא הצרפתי, מוזכר שמו של האתר בתעתיק Kesra, ללא ציון שם עתיק בסוגריים כפי שצוין לגבי אתרים אחרים (גביש תשנ״ב:135–137). גרן כותב שבמקום קיים כפר דרוזי הבנוי על גבי שרידים של כפר קדום, גדול ממנו. הוא מציין ששם הכפר משמר אולי את שמו הקדום. בתיאור המקום הוא כותב שמהכפר הקדום שרדו בורות מים, בריכה חצובה ואבנים מפוזרות או משולבות במבנים החדשים (גרן תשמ״ז:42). בסקר

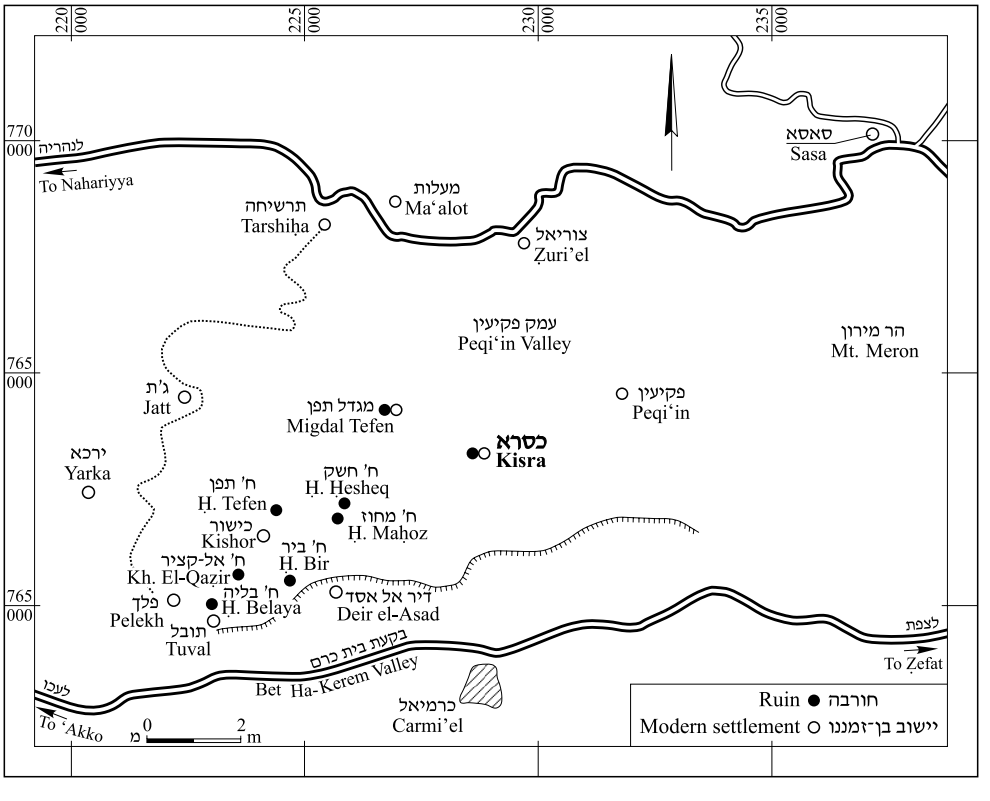

איור 1. מפת איתור.

שנערך על ידי קונדר וקיצ׳נר מוזכר האתר בקצרה בשם Kisra ונאמר כי נמצאו בו יסודות של מבנים וגלים של אבנים מסותתות היטב (Conder and Kitchener 1881:185). ברשימת אתרי העתיקות מתקופת המנדט (Geographical List) נקרא האתר בשם Kesra, ומצוין כי הוא כולל יסודות של קירות, משקופים, גתות, בורות מים וקברים. מתיק כסרא מתקופת המנדט, שנמצא בארכיון רשות העתיקות, עולה כי במאי 1921, בעת הכשרת חלקת אדמה הסמוכה לכפר, נהרסו קירות הבנויים בניית גזית מעולה ונמצאו גתות מטויחות, עמודים ומשקופי בתים. בילקוט הפרסומים משנת 1964 נזכר הכפר, עם פירוט דומה לזה המופיע ברשימה הגיאוגרפית המנדטורית (ילקוט הפרסומים 1091, תשכ״ד:1359). בתיק כסרא של אגף העתיקות מוזכרת מציאתו של מטמון מטבעות בשנת 1969 בחצר בית ספר שנמצא בצפון הכפר. המטמון שהיה עטוף בבד וטמון בתוך כד חרס הכיל 2500 מטבעות המתוארכים למחצית השנייה של המאה הי״ח לסה״נ.

בחודשים אפריל–מאי 1998 נערכה חפירת הצלה בחצר בית ספר יסודי במרכז הכפר כסרא (נ״צ רי״ח 1–6/76300–22864, רי״י 1–6/26300–17864), לקראת פעולות פיתוח במקום.[1] החפירה נערכה בשני שטחים: שטח A (5 × 17 מ׳) ושטח B (5 × 5 מ׳), כ־5 מ׳ מדרום לו. בשטח A נחשפו שלוש שכבות עיקריות מן התקופות ההלניסטית, הביזנטית והצלבנית־ממלוכית, וכן נתגלה ממצא קירמי מן התקופה הרומית, ללא שרידים אדריכליים (איור 3:3, 4). בשטח B נחשפו שתי שכבות מן התקופות הביזנטית והממלוכית.

שטח A

שכבה I: התקופה ההלניסטית (תוכנית 1)
נחשף בדל קיר (W28) שנבנה על סלע האם מאבנים מהוקצעות בצדן החיצון (0.2 × 0.2–0.4 מ׳), והשתמר לגובה של נדבך אחד. חרסים שנתגלו על הסלע (L20; איור 3:1, 2) מיוחסים לשכבה זו.

שכבה II: התקופה הביזנטית (תוכנית 1)
נתגלה בית בד שקירותיו הדרומי והמזרחי נשתמרו (W26, W38). הקירות נבנו מאבנים בגודל בינוני שעובדו בצדן החיצון. קיר 26 השתמר לגובה של חמישה נדבכים; שני הנדבכים העליונים שייכים לשלב מאוחר. קיר 38 השתמר לגובה של ארבעה נדבכים. בתוך בית הבד נתגלו אגן ריסוק, מתקן סחיטה שהיה מונח בתוך שקע טבעי בסלע האם (L34) ומשקולת שנמצאה נפולה, לא ברור אם באתרה (איור 2). רצפת בית הבד עשויה לוחות אבן

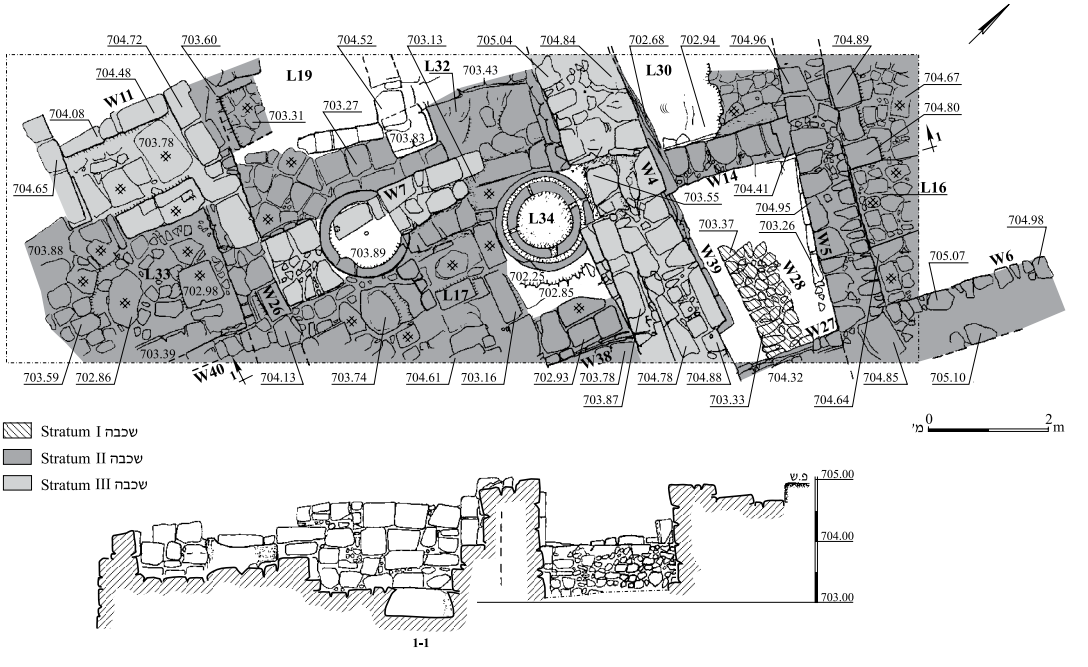

תוכנית 1. שטח A: תוכנית וחתך.

וניגשת אל קירות 26 ו־38. את הרצפה ואת מתקן הסחיטה כיסתה שכבת שרפה עבה שהכילה חרסים (כ־0.5 מ׳; לוקוסים 17, 19 ו־32; איור 4:9, 11). על רצפת החדר ליד מתקן הסחיטה (לוקוס 17) נמצאו שברי פיטסים (איור 4:10) במצב השתמרות גרוע מאוד בשל השרפה. אגן מאבן שנמצא שעון על קיר 26 היה אף הוא מרוסק מעוצמת האש שפקדה את החדר.

קיר 26 התוחם את בית הבד מדרום משתלב בקצהו המזרחי עם קיר אחר (W40) שממנו נחשף רק הפן המערבי. רצפת אבן שנחשפה מדרום לקיר 26 (לוקוס 33) שויכה לשכבה זו על סמך המפלס והממצא הקירמי (איור 4:7).

מצפון לבית הבד נתגלה חדר נוסף. קירותיו (W5, W6) בנויים שתי שורות של אבנים שהוקצעו בצדן החיצון. קיר 5 השתמר לגובה של שבעה נדבכים. מצדו הדרומי נראה היסוד שלו או קיר קדום, שעליו הוא נבנה. מקיר 6 נחשף רק ראש הקיר. החדר מרוצף בלוחות אבן. החרסים שנמצאו מתחת לריצוף (לוקוס 16; לא צוירו) מתוארכים לתקופה הביזנטית.

אל קצהו המזרחי של קיר 5 ניגש מדרום קיר (W27), שנבנה על גבי קיר 28 והוציא אותו מכלל שימוש. רק הפן המערבי שלו נחשף ונראה שהוא בנוי מאבנים בינוניות, מהוקצעות בצדן החיצון, בדומה לקירות 26 ו־38.

נראה שעוד במהלך התקופה הביזנטית, לאחר שהשרפה הוציאה מכלל שימוש את בית הבד, נבנו בקצהו הצפוני שני קירות (W4, W39; איור 2) שהוסיפו לשמש גם בתקופה מאוחרת יותר (ר׳ שכבה III, להלן). קיר 4 בנוי משתי שורות של אבנים מסותתות היטב וביניהן מילוי של אדמה ואבני גוויל. לקיר יסוד הבולט כדי 0.2 מ׳ מקו הקיר ובנוי בחלקו המזרחי על הריצוף של בית הבד. על הפן הצפוני של הקיר השתמרו שרידי טיח. גם קיר 39 בנוי משתי שורות של אבנים וביניהן מילוי של אבני גוויל. הפן הצפוני שלו בנוי מאבנים מסותתות היטב והשתמר לגובה של חמישה נדבכים. הפן הדרומי נבנה מאבנים מהוקצעות. אל קירות 4 ו־5 ניגש קיר (W14) הבנוי משתי שורות של אבנים. הפן המערבי שלו בנוי מאבנים גדולות, מסותתות היטב בצדן החיצון, והשתמר לגובה של שלושה נדבכים; הפן המזרחי בנוי מאבנים קטנות ומהוקצעות ולו 5–8 נדבכים. אל קירות 4, 39 ו־5 ניגשת רצפת אבן המשלבת בתוכה את ראש קיר 14. הממצא הקירמי שנמצא מתחת לרצפה ועד לסלע האם (לוקוס 30; איור 4: 1–6, 8, 12–15) מתוארך לתקופה הביזנטית.

שכבה III: התקופות הצלבנית והממלוכית

על גבי שרידי בית הבד נבנו שני קירות (W7, W11; תוכנית 2); לקירות 26 ו־40 נוספו שני נדבכים ולקיר 39 נוסף בפן הדרומי עיבוי מאבני בנייה מסותתות.

איור 2. שטח A, קירות 4 ו־39, מבט לדרום־מזרח.

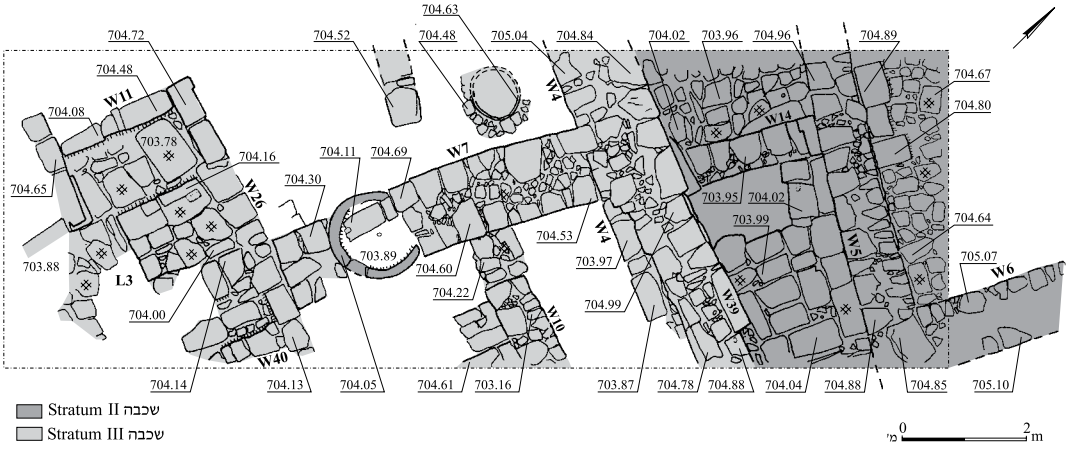

תוכנית 2. שטח A.

בשכבה זו הובחנו שלושה חדרים, אחד מכל צד של קיר 7 וחדר שלישי מדרום לקיר 26 (L3).

אגן הריסוק של בית הבד מהתקופה הביזנטית שובץ בקיר 7 (כ־1.2 מ׳ רוחב), שהשתמר לגובה של ארבעה נדבכים (כ־1.6 מ׳ גובה). הקיר בנוי שתי שורות של אבנים מסותתות וביניהן מילוי של אבני גוויל קטנות. בקצהו הצפוני הוא משתלב עם העיבוי של קיר 39 וניגש אל קיר 4, ובקצה הדרומי הוא משתלב עם הנדבכים העליונים של קיר 26. בחלקו הדרומי של הקיר נחשף באתרו סף עם פותה שהונח על גבי אגן הריסוק. לידו נמצאה במפולת אבן מזוזה. ממערב לקיר נחשפו שרידי טבון.

בקיר 26 שולבו בשימוש משני פריטים אדריכליים כגון סף. בקצהו המערבי יוצר הקיר פינה עם קיר 11, שנבנה מאבנים בשימוש משני והשתמר לגובה של נדבך אחד. אל קירות 26 ו־11 ניגשת רצפת אבנים (L3; איור 5:4).

בשלב מאוחר נבנה קיר (W10) בניצב לקיר 7, על גבי מילוי של אדמה בצבע חום כהה שכלל חרסים (L8; איור 5:1–3, 5). בקצהו המערבי של קיר 10 היה פתח שנסתם בינו לבין קיר 7 ומדרום לו נתגלו שרידי בנייה, כנראה של גרם מדרגות.

הממצא הקירמי

הממצאים יתוארו על פי שכבות היישוב באתר; המקבילות מופיעות בטבלות המצורפות לאיורים. נוסף על הממצא ששויך לשכבות נמצאו שברי כלי חרס מהתקופה הרומית, ובהם סיר בישול (איור 3:3) סגור ועגול; על השפה שני חריצים ושתי ידיות יוצאות מהשפה אל כתף הכלי. הכלי מתוארך מאמצע המאה הא׳ עד לאמצע המאה הב׳ לסה״נ. כן שויך לתקופה זו קנקן (איור 3:4) מטיפוס הקנקנים הפיניקיים עם שפה מקופלת חוצה, מעובה וזקופה עם חתך מלבני. הכלי מתוארך לאמצע המאה הב׳ לסה״נ.

שכבה I

הממצא הקירמי משכבה זו דל מאד.

קערה (איור 3:1).— הקערה מחופה אדום והשפה נוטה פנימה. היא מתוארכת למאה הג׳ לפסה״נ.

אמפורה (איור 3:2).— האמפורה עשויה מטין צהבהב וצבועה באדום. השפה עגולה וידיות מזוות נמשכות מתחת לשפה אל הכתף. היא מיובאת מהאי כוס ומתוארכת למאה הב׳ לפסה״נ.

שכבה II

קערות (איור 4:1–5).— קערות 1–4 הן מטיפוס LRC וקערה 5 היא מטיפוס CRS. הן מתוארכות למאה הו׳ ולתחילת המאה הז׳ לסה״נ ונפוצות באתרים מן התקופה הביזנטית בגליל המערבי (אביעם וגצוב תשנ״ח:74).

קנקנים (איור 4:6, 7).— לקנקן 6 שפה שטוחה ומעובה עם חתך מרובע ורכס בבסיסה. הצוואר קצר ומעוקל כלפי חוץ. הכלי הוגדר טיפוס ׳עוצה 7׳ ומתוארך למאה הה׳ לסה״נ (אבשלום־גורני תשנ״ט:60–61, ר׳ שם דיון נרחב לגבי התיארוך).

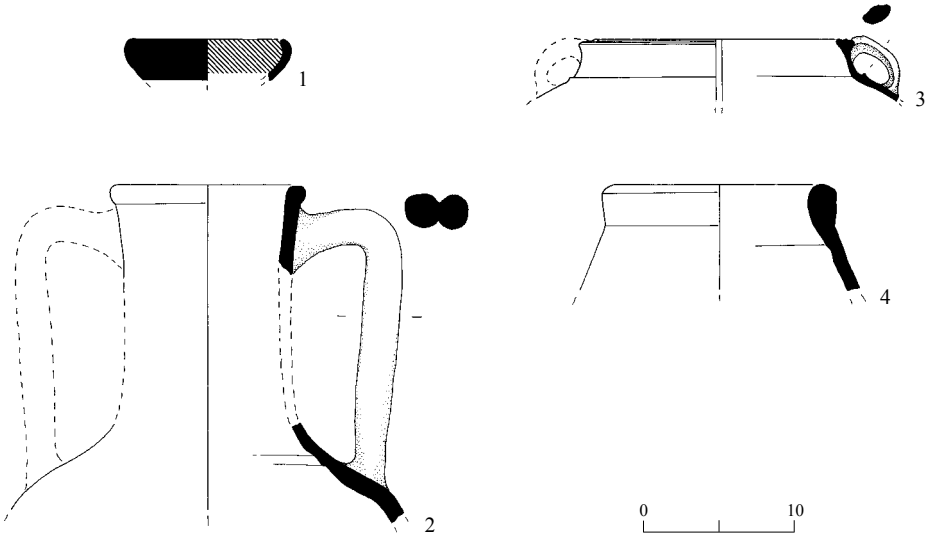

איור 3. כלי חרס משטח A: התקופות ההלניסטית והרומית.

מס׳	כלי	לוקוס	סל	השוואות
1	קערה	20	146	Avissar 1996: Fig X.I:1–3
2	אמפורה	20	153	Peacock and Williams 1986: Class 10
3	סיר בישול	30	156/10	Adan-Bayewitz 1993: Form 4B, Pl. 4B:3
4	קנקן	30	156/9	אבשלום־גורני תשנ״ט: איור 7:5

איור 4 ◂

מס׳	כלי	לוקוס	סל	השוואות
1	קערה	30	156/2	Hayes 1972:343, Form 10, Type C
2	קערה	30	156/3	Hayes 1972:343, Form 10, Type A
3	קערה	30	161/4	Hayes 1972:329–331, Fig. 68:16, Form 3E
4	קערה	30	156/5	Hayes 1972:379, Fig. 81, Form 7
5	קערה	30	161/6	Hayes 1972:329–331, Fig. 69:25, Form 3F
6	קנקן	30	156/7	אבשלום־גורני תשנ״ט: איור 4:6
7	קנקן	33	174	אבשלום־גורני תשנ״ט: איור 3:3–5
8	אמפורה	30	156/8	אבשלום־גורני תשנ״ט: איור 10:5
9	אמפורה	32	162	אבשלום־גורני תשנ״ט: איור 10:6
10	פיטס	17	164	אביעם 1994: איור 35:2; הרטל תשמ״ט: לוחות 10; 12:12–15 (הטיפוס השחור)
11	נר	17	147	אביגד תשל״ב:142, לוח LXXI:38
12	נר	30	167	טצ׳ר 2002: איור 5:10
13	נר	30	156/1	Magness 1993: Form 3D:4
14	בקבוק זכוכית	30	161/2	בר״ג תש״ל: לוח 42:20
15	בקבוק זכוכית	30	161/1	בר״ג תש״ל: לוח 42:20

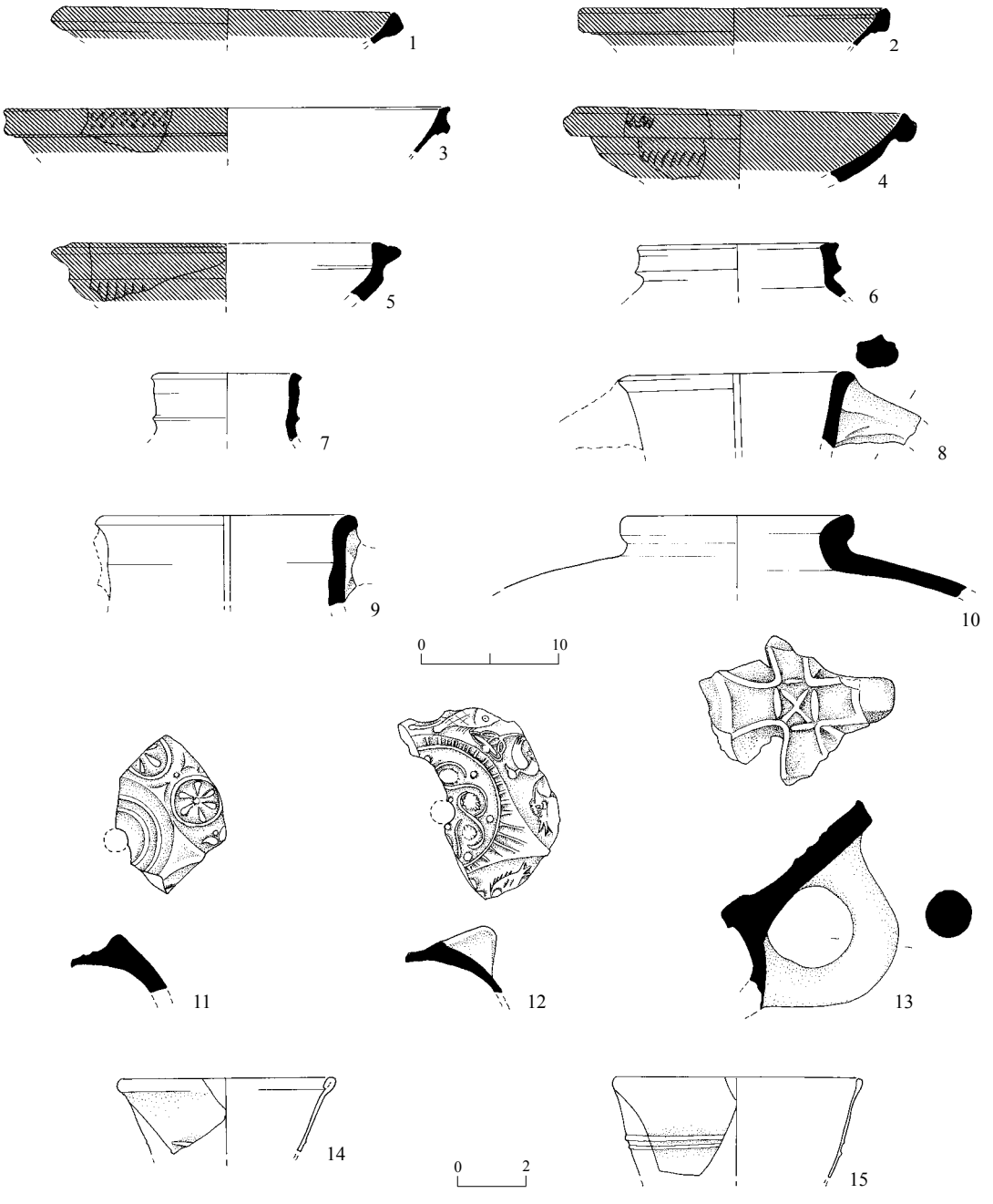

איור 4. כלי חרס משטח A: התקופה הביזנטית.

לקנקן 7 שפה מקופלת חוצה ורכס בבסיסה, הצוואר לא גבוה ובבסיסו רכס. הכלי הוגדר טיפוס ׳עוצה 8׳ ומתוארך לתקופה הביזנטית הקדומה, בין השנים 310–410 לסה״נ (אבשלום־גורני תשנ״ט:57).

אמפורות (איור 4:8, 9).— האמפורות מטיפוס יאסי אדה עשויות מחרס אדום. הצוואר גבוה ושתי ידיות נמשכות מתחת לשפה אל גוף הכלי. השפה מעוגלת ונוטה חוצה. הכלי מתוארך על פי פיקוק

ווילאמס (Peacock and Williams 1986:185–187, Class 44) למן ראשית המאה הה׳ ועד לאמצע המאה הז׳ לסה״נ. אבשלום־גורני מציעה לתארך כלים אלה למאה הו׳–ראשית המאה הז׳ לסה״נ על סמך תיארוכם של כלים דומים שנתגלו בחורבת עובש (אבשלום־גורני תשנ״ט:81).

פיטס (איור 4:10).— מטיפוס הפיטסים השחורים. שפתו מופשלת חוצה וצווארו נמוך. פיטסים דומים שנמצאו בגליל המערבי תוארכו לשלהי התקופה הביזנטית (פרנקל וגצוב תשנ״ז:36–37). כלים דומים שנמצאו ברמת הגולן יוחסו ל׳יטורים׳ (הרטל תשמ״ט:132).

נרות (איור 4:11–13).— נרות 11 ו־12 הם מטיפוס הנרות הביצתיים. הם עשויים בדפוס מטין צהבהב בהיר ומחופים אדום. לנרות ידית משולשת קטנה וכתף מעוטרת. לנר מס׳ 12 עיטור של עוף מים שלידו צמח הלוטוס ושני דגים, ולנר מס׳ 11 דגם עיגולים ורוזטות ובסיס דיסקוס מעוטר בדגם סליל עם בליטות. טיפוס זה של נרות מתוארך למן המאה הה׳ עד למאה הז׳ לסה״נ (טצ׳ר 2002:265, ר׳ שם דיון נרחב על התפוצה והתיארוך). לנר מס׳ 13 ידית מוגבהת הנתמכת בטבעת. הידית מעוטרת בתבליט של צלב. הנר מתוארך למן אמצע המאה הו׳ עד לסוף המאה הז׳–תחילת המאה הח׳ לסה״נ.

בקבוקי זכוכית (איור 4:14, 15).— בקבוק 14 עשוי מזכוכית חצי שקופה ובקבוק 15 עשוי מזכוכית בגוון ירוק־כחלחל בהיר מאוד. לכלים שפת משפך והם מקושטים בחוט מלופף סביב הצוואר. כלים אלה החלו להופיע בארץ באמצע המאה הה׳, והיו נפוצים בעיקר במאה הו׳ ובראשית המאה הז׳ לסה״נ (בר״ג תש״ל:193–196, טיפוס 20, ור׳ שם הקבלות).

שכבה III

להלן מוצגים בעיקר כלי חרס ממלוכיים. כלים צלבניים דומים לאלה שנמצאו בשטח B (איור 6:3–8) נמצאו גם בשטח A אך לא מובאים באיורים שלהלן.

קערה מזוגגת חד־גונית (איור 5:1).— לקערה העשויה טין חום בהיר דופן מעוגלת פנימה ושפה פשוטה ומעובה. הקערה מחופה לבן בצדה הפנימי ומעבר לשפה, ומזוגגת בזיגוג חד־גוני ירוק המכסה גם את השפה. היא מתוארכת לתקופה הממלוכית.

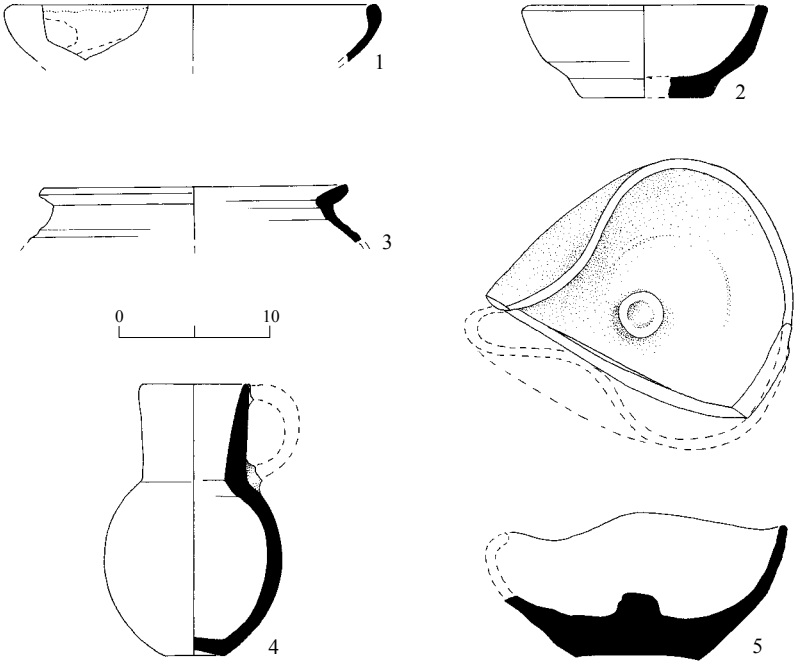

איור 5. כלי חרס משטח A: התקופות הממלוכית והצלבנית.

איור 5

מס׳	כלי	לוקוס	סל	השוואות
1	קערה	8	118/2	Avissar 1996: Fig. XIII.36:4, Type 48
2	קערה	8	134	Avissar 1996: Fig. XIII.86:4, Type 33
3	סיר בישול	8	118/1	שטרן תשנ״ט:132–134, איור 3:63–73 (כלי דומה); Avissar 1996:Fig. XIII.97:2, Type 10
4	פך	3	121	גצוב תש״ס: איור 21:8
5	נר	8	122	שטרן תשנ״ט: איור 4:54

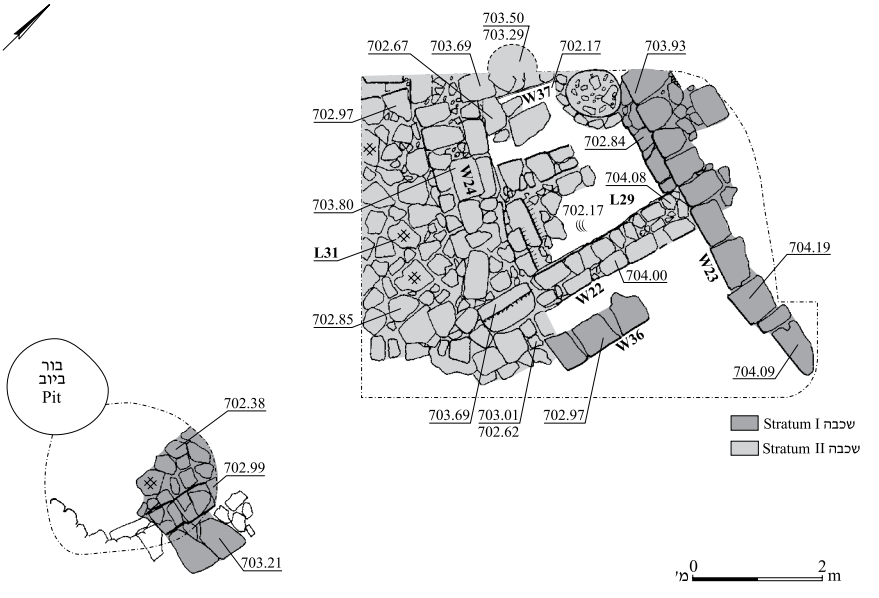

תוכנית 3. שטח B.

קערה לא מזוגגת (איור 5:2).— הקערה עשויה ביד וממורקת בפנים ובחוץ. קערות דומות שנמצאו ביקנעם תוארכו לתקופה הצלבנית.

סיר בישול (איור 5:3).— הסיר עשוי טין חום שבו חסמים גדולים. שפתו מקופלת חוצה, צווארו קצר ובדרך כלל הגוף עגול. הסיר תוארך ביקנעם ובגבעת יסף לתקופה הממלוכית (המאות הי״ג–הט״ו לסה״נ).

פך (איור 5:4).— הפך עשוי ביד. שפתו חתוכה, צווארו רחב והולך וצר כלפי מטה. גוף הכלי כדורי ובסיסו שטוח. הידית משוכה מהצוואר אל הכתף. שרידי חיפוי לבן נשתמרו על הצוואר והכתף. כלי דומה נמצא בבית זניתה במכלול המתוארך למאה הי״ג לסה״נ.

נר (איור 5:5).— הנר מטיפוס הקערה הצבוטה אופייני לתקופה הממלוכית; הוא אינו מזוגג.

שטח B

נחשפו שרידים משתי שכבות המקבילות לשכבות II ו־III בשטח A.

שכבה I: התקופה הביזנטית (תוכנית 3)
נתגלו ראש קיר (W36) והפן הדרומי של קיר נוסף (W23) שהשתמר לגובה של שלושה נדבכים. קיר 23 בנוי מאבנים מסותתות היטב שהונחו על גבי שני נדבכי יסוד הבולטים מקו הקיר ובנויים על סלע האם, שהוחלק כנראה למטרה זו. אופן בנייתם של שני הקירות מזכיר את זה של קיר 5 בשטח A, שכבה II. קיר 23 מתוארך לתקופה הביזנטית על פי

הממצא הקירמי שנתגלה על הסלע (L35; איור 6: 1, 2) ועל סמך הדמיון לקיר 5.

שכבה II: התקופות הצלבנית והממלוכית (תוכנית 3)
שלב 1. קיר 23 הוסיף לשמש ונוספו שני קירות (W22, W37) שנבנו על סלע האם המוחלק. קיר 22 בנוי מאבנים בשימוש משני ומבטל את קיר 36. שלושת הקירות שייכים לחדר שקירו הדרומי לא נחשף. רצפת החדר (L29) עשויה אבנים שטוחות, ונתגלו עליה חרסים (איור 6: 3–9). בפינתו הצפונית־מערבית של החדר נחשף טבון כמעט שלם.

שלב 2. על הרצפה משלב 1 נבנה קיר (W24) ולקיר 22 נוספו שני נדבכים. על פי כלי החרס שנמצאו (לא צוירו) יש לקבוע את זמנו של שלב זה למאה הי״ד לסה״נ; נראה ששינויים אלה מעידים על המשך ההתיישבות במקום. בשלב מאוחר נבנה טבון על קיר 37 וביטל אותו.

כ־2.5 מ׳ מדרום לשטח B נערכה חפירה מצומצמת מאד שבה נתגלו בדל קיר וריצוף אבן (תוכנית 3) וכן ממצא קירמי מן התקופה הביזנטית.[2]

הממצא הקירמי

קערות (איור 6: 1–4).— קערה מס׳ 1 היא מטיפוס LRC ומתוארכת למאה הה׳ לסה״נ. שבר גוף מס׳ 2, שעליו מוטבע צלב, הוא מטיפוס CRS. בסיס הטבעת הגבוה (מס׳ 3) שייך לקערה מטיפוס Cypriot Sgraffito Ware המתוארך למאה הי״ג. הוא עשוי מטין בצבע אדום כהה ומעוטר בחריתה, בדגם של עיגול מחולק על ידי קווים. הבסיס שייך לקערה מיובאת מקפריסין ומתוארכת למאה הי״ג לסה״נ (Avissar 1996: 111–112; Stern 1997:51, ור׳ שם דיון נרחב על התפוצה והתיארוך). קערה מס׳ 4 עשויה ביד מטין בצבע חום־אדמדם המכיל קש; הליבה שחורה. דופנותיה עבות והיא ממורקת בפנים. קערה דומה נמצאה בבית זניתה במכלול המתוארך למאה הי״ג לסה״נ.

מחבת בישול (איור 6: 5).— המחבת עשויה טין בצבע אדום כהה־חום ומזוגגת בשכבה עבה של זיגוג חום כהה המכסה את פנים הכלי. על הצד החיצון של הכלי יש התזות של זיגוג. השפה פשוטה. הכלי מתוארך למאה הי״ג לסה״נ.

סירי בישול (איור 6: 6, 7).— לסיר מס׳ 6 שפה פשוטה ומעובה. הוא עשוי טין בצבע חום־אדמדם, שפתו מכוסה בזיגוג בצבע חום ומתחת לשפה נראות התזות של זיגוג. לסיר מס׳ 7 שפה פשוטה נוטה פנימה ושתי ידיות סרט רחבות, אופקיות ומשוכות כלפי מעלה. טיפוס זה מתוארך למאות הי״ב–הי״ג לסה״נ (Avissar 1996:136, ר׳ שם דיון על התפוצה). שני טיפוסי הסירים אינם נפוצים בדרך כלל במכלולי התקופה.

אמפורה (איור 6: 8).— לאמפורה צוואר גבוה ומצולע, שפתה נוטה מעט חוצה והיא עשויה טין חום־אדמדם. אמפורות מטיפוס זה נמצאו ביקנעם בשכבה IIIb המתוארכת לתקופה הצלבנית.

נר (איור 6: 9).— הנר תמים וגדול במיוחד. הוא עשוי טין גס שצבעו חום ומכיל חסמים. הנר דמוי כוורת עם שפה צבוטה, מכל השמן קטן ויש בו נקב סמוך לבסיס. ידית משוכה משפת הקערית אל שפת מכל השמן. על הנר שרדו סימני מירוק. הוא מתוארך למאה הי״ג לסה״נ.

איור 6 ◂

מס׳	כלי	לוקוס	סל	השוואות
1	קערה	35	179	Hayes 1972: Fig. 68:15–16, Form 3E
2	קערה	35	176	Hayes 1972: Fig. 64:k–m
3	קערה	29	155/5	Stern 1997: Fig. 10:77–78
4	קערה	29	155/2	גצוב תש״ס: איור 4:20
5	מחבת בישול	29	163/2	Pringle 1997: Fig. 6:14
6	סיר בישול	29	163/1	Stern 1997: Fig. 5:22–24 (כלי דומה)
7	סיר בישול	29	155/1	Avissar 1996: Fig. XIII.95:3, Type 8
8	אמפורה	29	155/4	Avissar 1996: Fig. XIII.125:3, 4, Type 18
9	נר	29	159	ʻAmr 1984: Fig. 2:4

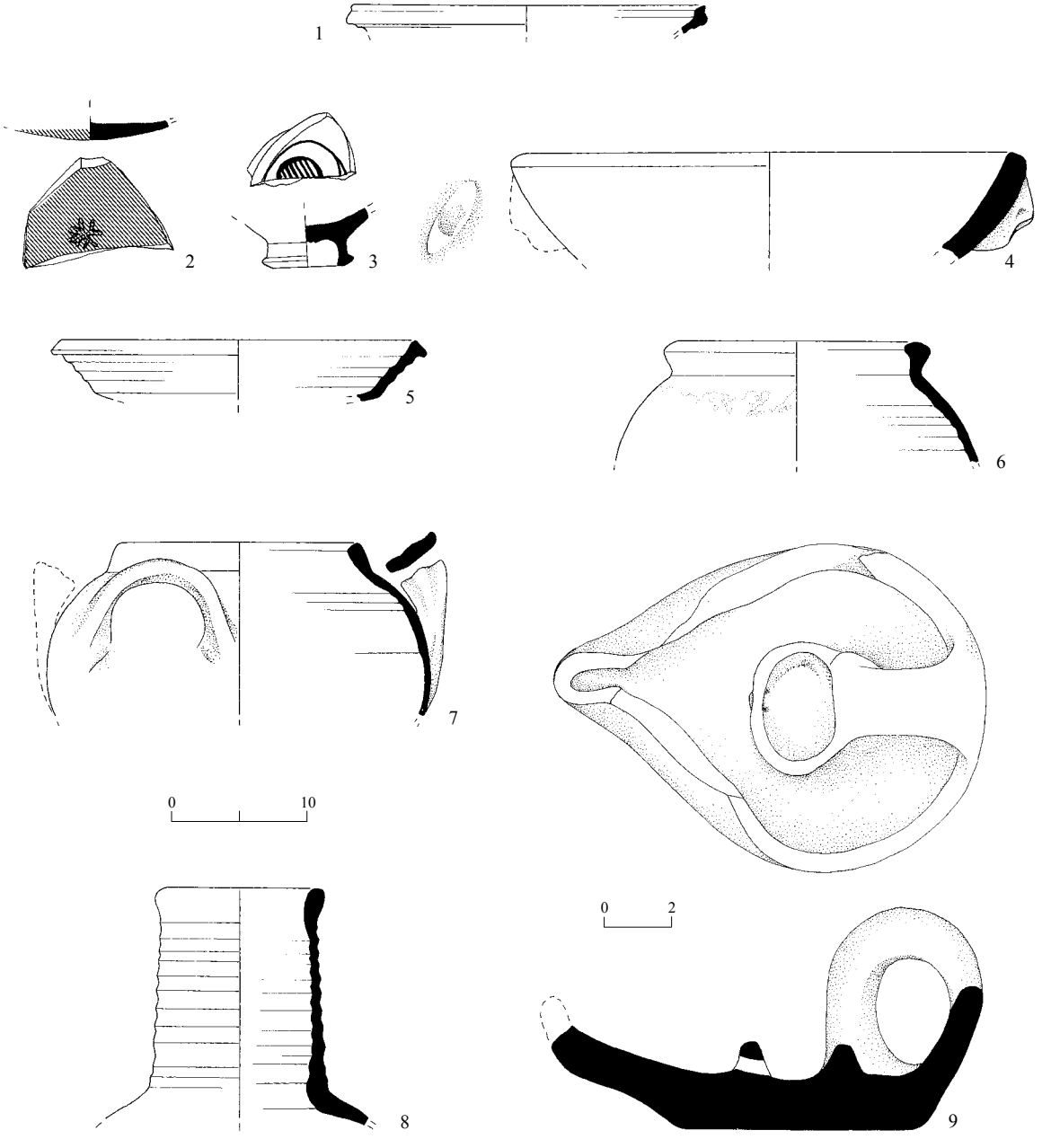

איור 6. כלי חרס משטח B: התקופות הממלוכית והצלבנית.

סיכום

מן החפירה עולה כי היישוב בכסרא נוסד כבר בתקופה ההלניסטית. על סמך ממצא כלי החרס הוא יושב גם בתקופה הרומית. בית הבד שנחשף בשטח A, שכבה II, מתוארך לתקופה הביזנטית (המאה הו׳–ראשית המאה הז׳ לסה״נ) על פי הממצא שנתגלה על הרצפה ומתחתיה. הממצא הקירמי משטח A, שכבה III, כלל כלים האופייניים למכלולים צלבניים, כמו זה שנתגלה בעכו (עדנה שטרן, מידע בעל־פה), וכן כלים האופייניים למכלולים ממלוכיים מן המאות הי״ג–הי״ד לסה״נ. נראה שלא ניתן להפריד בין שני מכלולים אלה וכי יש לשייך את שני השלבים משכבה זו הן

לתקופה הצלבנית הן לתקופה הממלוכית. סביר להניח שהמבנה בשכבה זו הוקם בשלהי התקופה הצלבנית (המאה הי״ג לסה״נ) והמשיך לשמש בתקופה הממלוכית (המאות הי״ג–הי״ד לסה״נ) את אותה אוכלוסייה.

בשטח B נראית הפרדה ברורה בין שני השלבים של שכבה II. שלב 1 מתוארך לתקופה הצלבנית (המאה הי״ג לסה״נ) ושלב 2 לתקופה הממלוכית (המאה הי״ד לסה״נ).

הערות

[1] החפירה (הרשאה מס׳ A-2849), מטעם רשות העתיקות, נוהלה על ידי הנאא אבו־עוקסה, בסיועם של אברהם האג׳יאן וויאצ׳סלאב פירסקי (מדידות), מישל יתאח (צילום), אסתרלה עמר (רפאות) וחגית טחן (ציור). תודה מיוחדת לעדנה שטרן על סיועה בהכנת המאמר.

[2] בעבר בוצעה במקום זה חפירה, בעזרת כלי מכני, ונתגלה בה משקוף מעוטר ברוזטות וצלב. מטרתנו היתה לחשוף את המשקוף מחדש, אבל הסתבר שהוא נגנב ועל כן לא אותר.

הפניות

אביגד נ׳ תשל״ב. **בית שערים** ג׳. ירושלים.

אביעם מ׳ 1994. **היישוב הנוצרי בגליל המערבי בתקופה הביזנטית**. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

אביעם מ׳ וגצוב נ׳ תשנ״ח. נפחייה מן התקופה הביזאנטית בחורבת עובש. **עתיקות** 34: 63–84.

אבשלום־גורני ד׳ תשנ״ט. **קנקני התקופה ההלניסטית, רומית וביזנטית בגליל המערבי — היבטים כרונולוגיים, טיפולוגיים ורגיונליים**. עבודת מוסמך, אוניברסיטת בר אילן. רמת גן.

בר״ג ד׳ תש״ל. **כלי זכוכית מן התקופה הרומית והביזנטית בארץ ישראל**. עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית. ירושלים.

גביש ד׳ תשנ״ב. מפת הגליל של משלחת המטה הכללי הצרפתי (1870). **קתדרה** 61: 133–140.

גצוב נ׳ תש״ס. חפירות בית זניתה. **עתיקות** 39: 75–106.

גרן ו׳ תשמ״ז. **תיאור גיאוגראפי, היסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל** ז׳: **הגליל ב׳** (תרגום ח׳ בן עמרם). ירושלים.

הרטל מ׳ תשמ״ט. **צפון הגולן: הסקר הארכיאולוגי כמקור לתולדות האיזור**. קצרין.

טצ׳ר א׳ 2002. חפירות בח׳רבת אל־שביכה, מערות הקבורה. בתוך צ׳ גל, עורך. **ארץ צפון: קובץ מאמרים בארכיאולוגיה של הגליל**. חיפה. עמ׳ 262–286.

לדרמן צ׳ ואביעם מ׳ תשנ״ח. קברים חצובים מן התקופה הביזאנטית בחבל תפן. **עתיקות** 33: 137–149.

פרנקל ר׳ וגצוב נ׳ תשנ״ז. **מפת אכזיב (1) ומפת חניתה (2)** (סקר ארכיאולוגי של ישראל). ירושלים.

שטרן ע׳ תשנ״ח. מערות קבורה בכסרא. **עתיקות** 33: 103–135.

שטרן ע׳ תשנ״ט. כלי חרס מהמאות הי״ג–הט״ו מגבעת יסף (תל א־ראס). **עתיקות** 37: 125–136.

Adan-Bayewitz D. 1993. *Common Pottery in Roman Galilee: A Study of Local Trade*. Ramat Gan.

ʻAmr A.G. 1984. Some Ayyubid Pottery Lamps from Rujm el-Kursi and Other Related Mamluke Examples. *Berytus* 32:201–209.

Avissar M. 1996. The Hellenistic and Roman Pottery; The Medieval Pottery. In A. Ben-Tor, M. Avissar and Y. Portugali. *Yoqneʻam* I: *The Late Periods* (Qedem Reports 3). Jerusalem. Pp. 66–74; 75–172.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1881. *The Survey of Western Palestine* 1: *Galilee*. London.

Frankel R. 1988. Topographical Notes on the Territory of Acre in the Crusader Period. *IEJ* 38:249–272.

Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.

Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.

Peacock D.P.S. and Williams D.F. 1986. *Amphorae and the Roman Economy: An Introductory Guide*. London and New York.

Pringle D. 1997. Excavations in Acre 1974: The Pottery of the Crusader Period from Site D. *ʻAtiqot* 31:137–156.

Rohde H. 1979. *The Administration and Population of the Sancah of Safed in the Sixteenth Century*. Ph.D. diss., Columbia University.

Stern E. 1997. The Pottery of the Crusader and Ottoman Period. *ʻAtiqot* 31:35–70.

KISRA

HANAA ABU ‘UQSA
(PP. 9*–19*)

A salvage excavation was carried out in April–May 1998 in the courtyard of an elementary school in the center of the Druze village of Kisra, located on the eastern fringes of Upper Galilee (map ref. NIG 22864–6/76300–1, OIG 17864–6/26300–1; Permit No. A-2849; Fig. 1), prior to development works. The site, mentioned for the first time in a Crusader-period document by the name Keissereth, was densely settled during the Byzantine period. During this time large reservoirs, cisterns and winepresses, as well as agricultural terraces and oil presses, were constructed. In most of these Byzantine settlements, remains of churches were revealed, adorned with crosses, alluding to the Christian affiliation of the population.

Two areas were excavated. In Area A (5 × 17 m) three strata were uncovered from the Hellenistic, Byzantine and Crusader/Mamluk periods, alongside pottery from the Roman period (Fig. 3:3, 4). In Area B (5 × 5 m), 5 m to the south, two strata were observed from the Byzantine and Crusader/Mamluk periods.

Area A. Meager finds were attributed to the Hellenistic period (Stratum I; Plan 1; Fig. 3:1, 2). The main finds date to the Byzantine period (Stratum II), including the southern and eastern walls (W38, W26; Plan 1) of an oil press. The press comprises a crushing basin, a pressing installation (L34) and a weight. The floor of the oil press, made of stone slabs, was covered with a thick layer of ash that contained pottery sherds (Fig. 4:9, 11). The floor of the pressing installation yielded pithoi fragments (Fig. 4:10). North of the oil press another room was uncovered (W5, W6), paved with stone slabs; it was dated to the Byzantine period based on the pottery found beneath the floor. During the Byzantine period, after the oil press was put out of use by a conflagration, two walls were built (W4, W39), which continued in use in the later periods (Stratum III). The pottery finds beneath the stone floor of this phase date to the Byzantine period (Fig. 4:1–6, 8, 12–15). During the Crusader/Mamluk period (Stratum III), two walls (W7, W11; Plan 2) were built atop the oil press remains. Walls 26 and 40 were heightened and W39 was widened. The crushing basin of the earlier stratum was integrated into W7, surviving four courses high. Later in this phase, W10 was constructed perpendicular to W7, atop a fill of dark brown soil, which included pottery sherds (Fig. 5:1–3, 5). An opening in W10 was blocked in its western part, and building remains, probably of a staircase, were uncovered to its south.

Area B. The finds from the Byzantine period (Stratum I; Plan 3) include the top of W36 and the southern face of W23, which was preserved three courses high. The construction of these walls resembles that of W5 of Stratum II in Area A. Wall 23 was dated to the Byzantine period based on the pottery found on its bedrock floor (Fig. 6:1, 2). Wall 23 continued in use during the Crusader/Mamluk period, together with two additional walls (W22, W37) laid on level bedrock. The floor of the room delineated by these three walls was made of flat stones; atop the floor were found pottery sherds from the Crusader/Mamluk period (Fig. 6:3–9).

CAPTIONS TO ILLUSTRATIONS

Fig. 1. Location map.
Plan 1. Area A, plan and section.
Fig. 2. Area A, Walls 4 and 39, looking northeast.
Plan 2. Area A.

Fig. 3. Pottery from Area A: Hellenistic and Roman periods.
Fig. 4. Pottery from Area A: Byzantine period.
Fig. 5. Pottery from Area A: Crusader and Mamluk periods.
Plan 3. Area B.
Fig. 6. Pottery from Area B: Crusader and Mamluk periods.